

VALLÁS ÉS AGRÁRSZOCZIÁLIZMUS.¹

I.

A földműves-szociálizmus elméleti meghatározása nem könnyű. Az idevágó jelenségek jóval nagyobb variabilitást mutatnak, mint az ipari szociálizmus. A földműves-szociálizmus gazdaságtani elmélete (a mezőgazdasági gépek forradalma még folyamatban lévén) maga is kevésbé tisztázott. A legellentétesebb elvek, óhajok és szenvedélyek elkeresztelése az agrárszociálizmus. Feladatunk azt a széles kört megrajzolni, a melybe egyképen beleférnek a földosztás és a földközösség mozgalmi, a parasztszekták képződése és a paraszt-szkepszis, a csökönös konzervativizmus és a fanatikus, meggondolatlan fellobbanások. A társadalmi jelenségek ama változatos sorait, melyek révén a legszegényebb parasztság a mezőgazdasági termelés ma uralkodó társadalmi feltételeit akként akarja megfordítani, hogy munkája lehető legteljesebb egyenértékéhez jusson, *agrárszociálizmusnak* nevezzük.

Ha szomszédjára, az ipari szociálizmusra pillantunk, szembeszöknek az éles különbségek, melyek a két folyamatot egymástól elválasztják. Az agrár-folyamat ama része, mely a mezőgazdasági népesség gondolkodását, érzelmeit, ösztöneit, képzeleteit és indulatait revoluzionálja: *az agrárszociálizmus lélektana* anyagát teszi. Az agrárszociálizmus lélektanának tartalmi és struktúrabeli sajátosságai vannak a szerint, a mint a sajátosságok a parasztság foglalkozásában, fizikai környezetében stb. vagy más.

¹ Mutatvány szerzőnek *Az agrárszociálizmus lélektana* címen készülő művéből.

részt társadalmi atomjai összefüggésében és elrendezésében gyökeredznek. Megjegyezzük, hogy e felosztás csupán elvont, mert a sajátosságok rendszerint egymásba fonódva jelentkeznek és csak ritkán klasszikusan. Minthogy végül a szocziálizmus okaiban, céljaiban, terjedése és érvényesülése módjaiban tipikusan kollektív folyamat, mely az egyéni psychek sajátosságai felett egyre közömbösebben siet el, az agrárszocziálizmus pszichikai megjelenítésében *kollektív lelekről* fogunk beszélni.

A kollektív lélek az egyéni lelkek korporátlójából törvényszerűleg eredő elváltozások feltételezett oka, azaz hypothesis, melynek életrevalóságát az fogja eldönteni: képesek vagyunk-e ezzel a hypothesis-sal a jelenségek nagyobb tömegét több rendszerességgel, egységesebben áttekinteni? Ha igen, akkor a hypothesis tudományos, mint a hogy minden tudomány hypothesisból indul ki. Ha nem, akkor a kollektív lélek fogalma is csak üres, homályos játék. A magunk részéről talán kimondhatjuk, hogy nem csalódtunk hypothesisünkben.

A specifikus parasztszoczialista kollektivitás lélektani jelenségeinek igen nagy és fajsúlyos tömege vág a *vallás* körébe, azaz a természetben lejátszódó erő akarati megszemélyesítése. Az agrár-szocziálizmus ama tünemény-tömegében, melyet ez ideig átkutatnunk sikerült, a súlyos többség vallásos elemektől van átitatva.

II.

Ha egy kollektív lélek energiáit vizsgáljuk, azt találjuk, hogy azok nem tűnnek el, csak átalakulnak. Az energiák iránya el is fordulhat, meg is fordulhat, ha a társadalomlélek feltétele: struktúrája változván, ezzel együtt a régieket befolyásoló új lelki energiák támadnak. De ez esetben már új kollektivitással van dolgunk lélektani értelemben. *A kollektív lélek struktúrája: atomjai távolsága s egymásközi elrendeződése; ha ezek változnak, a kollektív lélek energiái is velők fordulnak*, de ha ezek nem változnak, akkor az energiák irányára, ritmusa sem változik, negatív energiából nem lesz pozitív, gyengébből nem lesz erős. A mi transformációt mégis látunk, sem az energiák irányát, sem azok erejét nem érintheti, csupán formáját. De még e transformáció sebessége is az atomok távolsága s egymásközi elrendeződése szerint más és más. A társadalomlélek determinált és determináltak a benne végbemenő vegyi folyamatok.

Ily alapon mondjuk, hogy adott változatlan sűrűségű és elrendeződésű kezdetleges kollektivitásban a *bizonytalanság* negatív

energiája a vallás negatív energiájává alakulhat át.¹ Nem válhatik a bizonytalanság negatív-energiájából pozitív energia, a míg a kollektivitás atom elhelyezkedése és atom-távolsága változatlan. Ez az oka például, hogy az orosz parasztság széles rétegeit a sorsán javító pozitív szervezkedés szükségérzete még hosszú ideig nem ragadhatja meg. Ez az oka annak is, hogy nagyobb bizonytalanságból nagyobb vallásosság lesz, kisebből kisebb s az energiának csak alakja változik, a míg másnemű változások szerves feltételei hiányzanak.

Peru indiánusai közül a jaguár-gens tagjai, ha jaguárral találkoztak, nyugodtan leültek, bevárva, hogy széttépje őket. Tőle származtatták ugyanis magukat s azt hitték, haláluk után az ő alakjában járnak. A totemizmus legközvetlenebb alakja ez: a kollektív lélek azon nyersen teremti meg a bizonytalanság központjából a vallás központját. A totemek eleinte az életösztön és a tudatlanság ködös kompromisszumainak látszanak. Később az általános életösztön egy részét az életösztön kielégítésének eszköze, a foglalkozás tölti be a társadalom lelkében. Nyugat-Ázsia sárkány-míthoszában a fényistenesség kényszeríti az ellenséges felhősárkányt, hogy az esővizet kiadja. Az északi népeknél, mondja *Schurtz*, ez a monda az ő szükségleteiknek megfelelően módosul. Ők már kevésbé félnek az esőhiánytól, mint a kemény és hosszú téltől és így italok a a fényisten a varázsálomban nyugvó földhercegnőt a tél-sárkány agyonverése által szabadítja fel. Hogy a bizonytalanság (később leginkább a termelés eredmény-bizonytalansága) és a vallás közt mily egyenes a kapcsolódás, jól bizonyítja Abogard érsek IX. századbeli panasza (idézi *Lafargue*), hogy az emberek sokkal pontosabban fizetik a viharjósok járulékait, mint az egyház dézsmáját. Még szebben megvilágítja a kérdést *Beöthy* Leó finom megfigyelése: »Azon egyének, kik természetfeletti hatalmakkal való összeköttetésüket s azoknak általuk való befolyásolhatóságát állítják, a míg egyrészt minden kezdetleges társadalomban játszanak bizonyos szerepet, másrészt azonban félreismerhetetlenül nagyobb hatalmúaknak és tekintélyűeknek tűnnek fel ott, hol növényi táp mellett az általános jólét az időjárástól van feltételezve«. »Az egész kiterjedésében forró Afrika számos első és másodfokú társadalom mellett egyetlen

¹ A természetokozta bizonytalanságérzetnek itt az a formája jó számításba, mely a társadalomlélekben fejeződik ki.

kifejlett szövetségi szervezetet sem, de elég számos, részben kifejlett szervezetű kényúri társadalmat mutat föl«. ¹

A bizonytalanságot a tárgyalt vonatkozásokban csak a természeti erőktől való függetenség gyanánt értékeljük. A társadalmi szervezet okozta bizonytalanság, ha érzete amattól elkülönítve jelentkezik, nem ide tartozik. Ha a természetes bizonytalanságtól elválasztott, már teljesen differenciált társadalmi bizonytalanság is idetartoznék a vallásteremtők közé — az ipari szocziálizmus sem tudta volna még kivetni lelkéből a vallásos elemeket. A társadalmi bizonytalanság, ha másneműségét a kollektivitás felismeri, más energiává fog átalakulni, mint a természeti. Negatívvá vagy pozitívvá: a szerint a mint nincs vagy jelentkezik struktúraváltozás.

A természet szeszélyeitől való függetenség, az elemek okozta bizonytalanság a mezőgazdasági foglalkozásban még mindig csak töredékes részben bír — kivált technikailag elmaradott vidékeken — a megváltoztathatóság jellegével. Alig győzte le a földműves a növénytermelés és állattenyésztés egyik vagy másik ellenségét, már száz más lép helyébe. Ehhez járul, hogy elmaradott agrárvidékeken s bizonyos feltételek mellett a mezőgazdasági termelés nem ismeri a váltógazdaság biztosítékát. Egyoldalú gazdálkodása a végletekig fokozza a bizonytalanság érzetét. A Felső-Nílus nagy marhatenyésztő törzséről, a dinkákról beszélnek, hogy családjuknál is jobban szeretik marhájakat úgy, hogy rabszolgavadászoknak csak a megtámasztott marháit kell elhajtaniok, már biztosan tudják, hogy a tulajdonos is rövidesen követni fogja őket. Ugyanígy értek el nagy sikereket angolok és búrok a becsuánok és kafferek ellen vívott harcaikban. ¹ Annyira szeretik állataikat e pásztornépek, hogy nem is szívesen vágják le őket. Sokszor látni gulyáikban elaggott, fogatlan állatokat, melyek száraz időben nyomorultul elpusztulnak. *Casalis* említi, hogy midőn a basutók a 30—40-es években a Fokföldön mint bérmunkások marhákat szereztek maguknak, törzsfőnökük lopással gyanúsította őket, nem tudván megérteni, miként adhat ki kezéből gulyatulajdonos erőszak nélkül marhákat. Ma is a burgonya, kukoricza és a sertésstartás a mezőgazdasági népesség nálunk legfőbb, majdnem egyetlen megélhetési forrása. Szárazság vagy sertésvész elég, hogy a

¹ *Beöthy* Leó: A társadalmi fejlődés kezdetei II. 138—147.

² *Batzel*: Völkerkunde. II. 93. old.

bizonytalanság érzetét a végsőig fokozza.² Délnyugati és déli Oroszországban, a legtermékenyebb részeken, hol a földművelés technikailag legelmaradottabb, az aratási hullámzások a legnagyobbak. Rossz évben a középső Volga mentén, *Stepniak* szerint, a vetőmag háromszorosát, jó évben 20—25 szőrösét kapják. Dél-Oroszországban az aratás 87 százalékkal hullámzik. A technikailag haladottabb, középső tartományokban, *Janson* szerint, már csak 21—49 százalékkal hullámzik az aratás eredménye. Oly hullámzások ezek még a legkedvezőbb esetben is, melyek az emberi tervszerűség és szervezésben való bizalmat a vallásrajongó muzsik képzeteiben ama százalékoknak megfelelőleg csökkentik. Az ősi egyiptomi totemisztikus gensektől kezdve, melyeket a terméshozó nap kultusza fűzött egybe, a germán jósokon át, a kik égi jelekből s lovak nyerítéséből jövedöltek, napjaink jámbor parasztjáig, a ki harangoztat a vihar ellen s búcsút jár az elmaradt esőért: nincs hajlása a hosszú ösvénynek. A kezdetleges emberélet akkumulált bizonytalanságának vallássá alakulása e jelenségek egységes meghatározása. Helytelennek gondoljuk az elmondottak alapján *Mayr* felszínesen odavetett szembeállítását, hogy a vallásfelekezetek alakulására leginkább belső, lelki állapotok vezettek, míg a jogállapot és az állam keletkezése kiválólág külső szükségleteknek és pedig különösen a személy- és vagyonbiztosság szükségének köszöni keletkezését. Ahhoz a megállapításhoz mindenesetre eljutottunk már, hogy a kezdetleges társadalmak pszichéje a természet jelenségeit feléje irányzott célzatosságnak képzei. A paraszttársadalom a körülötte történő dolgokat, a természetadta, kiszámíthatatlan, legyőzhetetlen bizonytalanságokat (pl. időjárás) fokozott mértékben akarata eredményének tartja, a mely akarata jó hajlamát a maga részére megnyerni szeretné. A foglalkozásából eredő bizonytalanság érzete így predesztinálja a parasztság lelkét a vallásos rajongásra.

III.

A mezőgazdasági munka a hullámzás és bizonytalanság széles keretei gyanánt nincs híjjával a monotonitásnak, a folytos.

¹ „Wheat, oats and barley are not considered as food by the people... They are usually grown as means of payment of the rent”, — írja Írországról Sir W. *Routh* 1846 ban. S valóban a nagy ír éhínségben több mint egy millió ember pusztult el.

visszatérő változatlan egyformaságnak. A változatlan fogalmát csak hajszál választja el a változhatatlanságtól. Valóban, a parasztság lelkében mélyen verődik vissza a természetadta monotonitás visszhangja: a *fatalizmus*. A fatalizmus biológiai föltételei különben sem hiányzanak a paraszt kollektivitás lélek egyedeiből. *Ammon* kiemeli, hogy a városi élet a serdülő gyermek idegzetében a paraszt gyermekénél három évvel korábban ébreszti fel a nemi ösztönt.¹ *Gatti* ehhez fűzi azt a tapasztalását, hogy a parasztgyermek intelligenciája kifejlődésében is e fajta késedelem van.² Még világosabb a paraszt alacsony fogyasztóképességének és analfabétaságának apathizáló visszahatása. A rosszul táplált tömeg lelkileg is elhanyaglik, az analfabétaság pedig elrejtje előle a kicsiny körén túl a térben és időben történeteket, nevezetesen: azonos okok azonos okozatait.³ De ezeknél is fontosabb, mert specifikusabb, a mezőgazdasági munkás testi erejének a nehéz munkában való legnagyobb felhasználódása, a mit természet-szerűen követnek az idegélet eltompulása és az agy gyors kimerülései. *Rubner* szerint a következő táblázat mutatja a test munkaképességére szükséges kalóriákat:⁴

A megfigyelt foglalkozása	Szükséges kalória	Megfigyelő neve
Pihenő munkás	2675	Voit
Orvos	2695	Forster
Házmester	2522	»
Szolga	3158	»
Bérmunkás munkában	3614	Voit
Bérmunkás nehéz munkában	3625	Playfair
Bérmunkás megfeszített munkában	3739	»
Bányász	4196	Stenheil
Téglamunkás	4528	Ranke
Béres	4811	»
Favágó	6038	von Liebig

¹ *O. Ammon*: Die natürliche Auslese beim Menschen. Jena, 1893. 243. o.

² *G. Gatti*: Agricoltura e socialismo. Milane-Palermo, 1900. 87. old.

³ Mindazáltal már a német parasztlázadás szítói használtak röpiratokat izgatásra.

⁴ *Zeitschrift für Biologie* 21. 1885.

Világos ebből a mezőgazdasági munkás testi túlesigázottsága. Nem lehet kétségbevonni, hogy itt étellel teljes lelki működésről, képzetek határozott kialakulásáról, rendszeres érdeklődésről szó sem lehet s legfeljebb a túlzó, a riktó, a szenzáció élesztheti fel időnkint e fáradt lélek hirtelen reflexeit. Ne feledjük a klíma szerepét sem, mely különösen kirívó a nyári főmunkaidőben, midőn a nap perzselve süt s a fizikumot nagy mérvű depressio fogja meg. Az ítélőképesség minimumra süllyed, az agyműködést abnormitások zavarják. Példája: a *tropical moral insanity*, mely érdekes formája a kollektív lélek megbénulásának tisztán fizikai ok hatása alatt.

Ehhez az apathizáláshoz a fizikai környezet narkotizáló monotonitása nem csekély mértékben járul hozzá. *Curtius* megállapítja, hogy mivel az Eufrát és a Nílus évről-évre ugyanazon előnyöket nyújtja és a foglalatoságot azon mód szabályozza, évezredek szállhattak el a környező országok felett a nélkül, hogy a hagyományos életviszonyokban valami lényeges megváltoznék: múmiaszerűen bebalzsamozva akadt meg a Nílus-völgyi kultúra. Kisebb mértékben ismétlődik e quietizáló folyamat a földművelő foglalkozásban mindenfelé. Az évszakok, vetési, virágzási, érési, letakarítási időpontok csekély hullámozást mutatnak szélsőséges ellentétkül a folytonos bizonytalansághoz, mely e főkereteken belül a parasztság életét nyugtalanítja. L. *Delisle* »Histoire des classes agricoles du moyen âge« című művében még ezenfelül kiemeli a mozdulatlanságot, melyben a földművelés technikája nyolcz évszázadon át (a X. századtól a XIX-ig) megmaradt. Jóformán mindazok az eljárási módok, melyeket a régi krónikák leírnak, egész a legújabb időkig követték gazdáink által.

Ide tartoznak a paraszttársadalom történetének elfásító hatás- emlékei (a tények maguk már csak törmelékekben maradtak reá): a könnyen levert lázadások; a felsőbbség örökké felülkerekedő csalfintasága; a parasztforradalmak mértéktelen megboszulása és következménykép a helyzet még nyomorúságosabb alakulása; a bizalmatlanság minden kívülről jövő elmélet iránt, mióta pl. a középkor végén a főurak és főpapok a római jog felélesztésével rabolták meg a szabad parasztokat régi birtokaiktól stb. stb. Utóbb rá fogunk térni a struktúrában rejlő okra, a miért e nagy tragédiák hangulata csak nem akar eltűnni a paraszt-pszichéből, jóllehet a tragédiák eseményei maguk jórészt elmorzsolódtak már, az idők hosszú folyamán fel nem jegyeztetve.

Ha így a környezet folyton visszatérő képe, a technika hosszú mozdulatlansága s tűnt századok itt késlekedő hangulata állandóan ható és legyőzhetetlen erők létezését szuggerálták a földművelés pszichéjébe, az eltompulást még öregbíti a föld monopol jellege, mely tetszés szerint nem szaporítható, de máshová sem vihető, mint többnyire az ipari termelés eszközei. A föld göröngyéhez, sajátosságaihoz, kívánalmaihoz a parasztság egész valójának is hozzá kell idomulnia. Valóban: nincs kollektív lélek, melyben a változhatatlanság érzete oly mélységes volna, mint a mezőgazdasági népességben. Ennek talajából nőttek ki a magyar parasztosztály legklasszikusabb közmondásai: »Szegény ember szándékát boldog isten bírja.« »Valahogy csak lesz, sehogy még sohasem volt.« *Stepniak* szerint az orosz paraszt sokáig nem hajt a nihilizmus felhívására, hogy fogjon fegyvert földje visszaszerzésére. De ha nem fog is fegyvert, teszi hozzá, az üldözött propagandistáknak igen sokszor segít a menekülésben. A muzsik már tisztában van azzal, hogy a nihilizmus az ő malmára hajtja a vizet. Ha ezt nem tudná, nem segítené a menekülő nihilistát. De azért pathologikus fásultsága nem hagyja el itt sem. Segíti testvérét, de nem követi.

Így készíti elő a parasztságot apathikus nemtörődömsége a vallás számára.

Nagy kontúrjaiban előttünk már a paraszttársadalom vallásra termett lelke. Kívül széles, örök határvonalakban a változatlan, az újra meg újra diadalmas egyformaságban visszatérő. És a megdönthetetlennek képzelt vaskereteken belül bizonytalanságban, remegve, ritka sikerrel, sok balszerencsével küzd és vergődik a törekeny ember. Azonban a mezőgazdasági munkásság világba nézése nemcsak félénk, nemcsak fáradt, hanem távlat nélkül is szűkölködik. Századokon keresztül erőszak kötötte röghöz és tudatlanság szorította minimálisra látókörét. Ma kitetszik, hogy csekélyebb mértékben maga foglalkozásának sajátossága elvégzi mind a kettőt.

Az év nagy részében az önálló gazdát a halasztást nem tűrő munkák s a pusztán szertefekvő jószág és takarmány, a szolgálatban állót az ugyanez okokból szakadatlan szolgálatra szóló szerződés, a napszámot a szükség kénytelensége köti röghöz. Még legkevésbé a napszámot. Ezért a napszámos-osztály

pszichéje még a legelasztikusabb, a méretekkal leginkább tisztában van. Általában a paraszt társadalom lelkében nincsen mértékegység a tőle csak kevéssé távoleső vagy már kevéssé mélyen fekvő dolgok számára. Mert a paraszt nem jut ki milieujéből. *Stanley* csodákat mesél arról a méltóságteljes henczegésről, melylyel Afrikában egy-egy földművelő törzs főnöke járkal ronda kis falujában.¹ Látóköre szűk, mértékegysége nincs. A szicíliai agrárrendülésről szóló essayében *Pasquale Villari* kiemeli a parasztszocialista forradalomban szerzett azt a tapasztalását, hogy az események közepében élők általában is elvesztik a helyes méreteket. Mennyivel hatványozottabban áll ez azokra, a kik állandóan röghöz kötött események, a falu tornyán túl nem érő szenzációk közepében élnek. Következménye: a kollektív lélek vallásos dispoziójának rohamos emelkedése. A társadalom rövidesen hajlandó lesz a látókörébe jutott események deformációjára, egyének nagyítására, történések túlzására. Hajlandó lesz ugyanazon okból minden jelenséget saját kis világához és e szűk világ szűk emlékeihez mérni. Könnyen támadnak itt emberfeletti emberek, próféták, csodák, álomlátások. A vallásos rajongás levegője ez és tegyük hozzá: idővel a legvéresebb szájú, legfelületesebb és leglelkiismeretlenebb demagógiáé. Végül: a parasztság kicsiny világának tulajdon emlékezete jórészt szájhagyomány, közvetlenül csak három emberöltőt ér át, látóköre még visszafelé is szűk. Így kicsiny marad társadalmi érzetei, még inkább asszociációi száma. Következtetései a mi fogalmainkhoz képest könnyelműek és kollektív lelke csak felette szűkkörű valószínűségi számításokat tehet, hogy tapasztalati igazságokhoz jusson. Nemcsak az ok és okozat aránytalan az ő képzetesoraiban, de egyben kritikai képessége is gyengébb, mint a városi népeességé, mindama dolgokban, melyek foglalkozását s ennek helyét túllépik. Nem hasonlíthat össze. Tehát hívő és sokszor könnyen hívő.¹ Zavaros perspektíva nyílik lelkéből. Kész prédája minden merész szugesztiónak, minden miszticizmusnak.

¹ Ezzel szemben a kongó négereknél, kik nomád életet is folytatnak, több kultúrnövényt találunk, mint egy német faluban (*Ratzel*: Völkerkunde. I. 85.). A nomád kollektivitás lelke általában nem mutat az egész vonalon kezdetlegesebb vonásokat mint a parasztságé. Több benne a relativitás iránt való érzék, az impulzivitás. *Goldzieher* érdekesen írja le, mennyi bajuk volt a muzulmán hitre térő beduinoknak az egy helyben való imádkozás formalizmusával.

¹ A Dózsa lázadás, a német pörlázadások s az írországi pucosok gyors bukását jórészt a méretek ismeretlensége és ennek következtében a józanság és előrelátás hiánya okozták. E lázadások vallásos színezte ismeretes.

V.

A megrajzolt vallástermő energiákhoz hosszú időn át csak vulkanikus kitörésekben járult a társadalmi viszonyok okozta bizonytalanság. *Lyell* óta a geológia már elfogadta, hogy a föld rétegeképzése nem hirtelen katasztrófák monopóliuma, hanem a lassú folyamatok évezredes eredménye. Talán valaha elég adatunk lesz annak törvényszerű megállapítására, hogy ama földtani átlátás a társadalom fejlődésének egész vonalára is alkalmazható. Egyelőre be kell érünk azzal a konstatacióval, hogy a parasztság helyzetét a struktúrabeli változásokat megelőző katasztrófák lényegében nem emelték. A társadalmi bizonytalanság — másfelől — a paraszt-társadalomban nem jelentkezik egészen a legújabb időkig önálló lelki tünemény gyanánt, hanem legtöbbször névtelenül elvegyülve a természetadta bizonytalanság érzetébe. A hűbériség nem jelent bizonytalan társadalmi állapotot, mint a kapitalizmus, — a hűbériség constans függés. Ezért történhetett meg, hogy a kezdetleges kollektivitás lelke a társadalmi függést a természeti függéssel azonosította. A társadalmi kényszerítések (pl. ó-testamentum), a társadalmi kihasználások épen úgy, mint annak reakciói, a míg nincs differenciálódás, vallásos színezetűek. Midőn 1382-ben Angliában Wycliffe kommunista célzatu felkelést szít, ige hirdetését a vallásos színezet s a *természetes* egyenlőség követelése jellemzik. Az alsó-osztályok sérelmének depositariususa a valláson és a természetén ejtett sérelem. A forradalmi akció mindaddig vallásosán jelentkezik az agrárkollektivitásban, a míg az a társadalmi tüneményeket a környező természetbe olvasztja. A néger, a ki hazájából (= természetes bizonytalanság) hirtelen az új világba (= társadalmi bizonytalanság) kerül munkásnak, Amerikában a legszélsőbb szekták vakbuzgó követője.

Ez után egyben a társadalmi tünemények a természetiek kiszámíthatatlan hatású szankcióját nyerték a paraszt kollektivitás lelkében. Ellenök intézett félénk reflexmozgásai, vagy hirtelen, rövid, kétségbeesett kitörései (a túlnyomóan paraszt-társadalmak rövid tartamú energiái, szalmalángja) csak a primitív emberhorda primitív reagálása a természet szeszélyeivel szemben.

A társadalmi bizonytalanság differenciálódása első fokán is még származása nyomait viseli: kizárólag vallásos eredmé-

nyeket szül. Midőn orosz földön napjainkban az adó- és uzsoraterhek a falu közösségek addig virágzó háztartását megkörnyékezték, rendszerint egész Mir-ek egyszerre tértek át valamely szektára.* A kollektív lélek, melyet külső csapások struktúraváltozás nélkül sújtanak, úgy próbál magán segíteni, hogy vallást cserél. A kezdetleges társadalmi bizonytalanság érzete csak negatív energiába tud átalakulni.

VI.

Agrártársadalmak kezdetleges fokán a társadalmi bizonytalanság nem alakul a szükségletek emelése felé törő energiává. Minthogy a társadalom felépítésében változás nem megy végbe, a negatív energia csupán más negációvá alakul: az adott esetben a társadalmi bizonytalanság átalakul a szükségletek redukciójának, vagy a redukált szükségletek általánosításának vakbuzgó óhajává. A nazarénus koldus, az orosz paraszt, a ki egész életében nyomorgott, vallásos szuggesztíóval paralizálja a szegénységet. Hirdeti, hogy csak az boldogít. Quietista társadalom atomja, tehát zsoldárokból dicsőíti, amitől fiziológiailag irtózik: a szűkölködést. Társadalmi bizonytalansága gyöngye hullámzással szűk gátak közé szorul és ott gyűrűzik az egyetlen elérhető kollektív pont: a szükségletek körül. Mivel pedig az igazságot a maga részén érzi, ezt az igazságérzetet már meglévő standard of life jára is kiterjeszti. S a mi eredetileg változhatatlan tragikum volt képzetében, utóbb jobb, igazabb, követendőbb lesz. Így kap az agrárnépesség körében páratlan népszerűsége a szenvedések és megalázkodás, a türelem és kevéssel beérés hitvallása. Képzetei közül is »az utolsókba lesznek az elsők«. A német parasztforradalom derengése idején Kapisztrán és Böhmeim-Paukert ezért prédikálják soha nem sejtett hatással az aszketizmust. Ezért látjuk még ma is a szicíliai Fascik nem egy gyűléstermében Marx és Lassalle arcsképei felett a keresztre feszített Krisztus szenvedő, de türelmes tekintetét.

VII.

El nem hanyagolható, sajátos lélekműködéshez értünk az agrárproletáriátus pszichéjének vizsgálatában. A földművelés még

¹ *Stepniak*: The Russian peasantry. London. 1889. I. 83.

mindig nagyrészt külterjes vagy legalább is torlódásos munka. A külterjes- gazdálkodás, hirtelen munkatorlódás és hosszú tétlenség a maga képére idomítja a paraszt-kollektivitás lelkét. A külterjes gazdálkodás, külterjes lelki folyamatokat involvál. A hol a paraszt a nyár 4—5 hetében napi 16—17 órai munkával kénytelen kenyerét megkeresni egész esztendőre és a hol viszont 4—5 hónapot teljes tétlenségben tölt minden impresszió és változatosság nélkül egy kicsi falu vagy puszta lomha eszmecserejében, ott a kollektív lélek egyenletes élete, összhangzatos fejlődése nem képzelhető el. Élesen szétváló lelki kétéltűség keletkezik: *a nyár parasztja* s *a tél parasztja* közt. Csizmadia Sándor keserű versszakokban panasolja ezt az ellentmondást Valóban, egyik oldalon ott látjuk a verejtékes nyári parasztot sűrű tömeg-életében, melyben a tömegelemeknek az alkotó egyénektől való elütése, a tömeg sajátos képzei, indulatai felelőtlenység-érzete annyiszor elevenednek meg. A másik oldalon a tél parasztja elhavazott csöndes falujában, alacsony ablakos szobáiban; az élet, a világ zaja nem hatol hozzá: a paraszttársadalom lelke a nyári kifáradástól a téli tespedés szélsőségébe jutott.

Extenzív lelki gazdálkodás keletkezik ritka és hirtelen kitörésekkel, a lélek munkatorlódásainak lebonyolításaival. Ellentéte az ipari tömeg egyenletesen elosztott, belterjes gazdálkodása: a szervezkedés.

VIII.

Fejtegetéseink folyamán ismételten utaltunk arra, hogy a megrajzolt tartalmi fővonások csak lelki energiákat jeleznek, melyek hatékonysága a társadalom belső fölépítésétől, belső rendjétől függ és a melyeket a fölépítés változásával érvényesülő új energiák befolyásolnak. E fölépítés rendje a *kollektív lélek idegzete*. A kollektív lélek minden jelensége e szerint, ehhez alkalmazkodva, ehhez hasonulva megy végbe.

Ez idegzet elsöben is a kollektivitás pszichikai elemeinek, az egyéni lelkeknek a velök összefüggő más egyéni lelkektől való *lelki távolsága*. E távolság relatív s azért »lelki«, mert nem azonos a légtávollal vagy időszámítási távolsággal, hanem a társadalmi élet közvetítő-produktumai — minők a nyelv, a közlekedési eszközök, az írás-olvasás, a tömegképződés alkalmainak szaporodása — a lég- vagy időtávolságot megkorrigálhatják, sőt kiforgathatják. A kollektív lélek szempontjából a budapesti gyári

munkás közelebb áll a londonihoz, mint a hevesi paraszt a máramarosihoz. Új közvetítő-produktumok behatolása a paraszttársadalomba az addigi távolságokat egyszerre gyökeresen megváltoztathatja.¹ Hogy e közvetítő produktumok mily föltételek mellett s mily társadalomszerkezeti és társadalomrendi változásokkal jelentkeznek, nem tartozik a kollektív lélektan körébe, kívül esik a mi vizsgálataink határán is.

Második része a kollektív idegzetnek: a társadalmi egyedek *elrendeződése*: co- vagy szubordinációja.

A lelki távolság szempontjából a mezőgazdasági proletariátus legjellegzőbb sajátága: az izoláltság. A elrendeződés szempontjából: a patriarchalizmus.

Vegyük szemügyre először az izoláltságot. A paraszttársadalom egyedeinek elhelyezkedése nem kedvező a kollektív lélek életére. A kollektív lélek csak akkor lehet impulzív, csak akkor lehet elasztikus és mindazáltal egységes, kötött és határozott, ha elemei egymáshoz közel állnak, ha egymással folyton benyomásokat cserélnek, ha egymásnak asszociációkat közvetítenek, ha egymást ellenőrzik és kritizálják. Ellenkező esetben az egyéni lelkek kollektív leikké való nivellációja csak nehézkesen és tökéletlenül mehet végbe. Az oly laza összetételű társadalomnak, mint a minő a parasztság, mely szétszórva lakik és többnyire szétszórtan dolgozik is, kollektív lelke is szükségképen laza összetételű lesz. A laza összetétel a paraszt társadalomra nézve, melybe a közvetítő-produktumok a legújabb időkig csak kevés társadalomváltoztató elemet szőlítottak, *jelenti első sorban a környező társadalmakhoz képest nagy valószínűségű lég- és időszámításbeli távolságot, mely a parasztegyedet a másik parasztegyedtől s az egyik parasztkollektivitást a másiktól elválasztja*. A mennyiben pedig a közvetítő produktumok közbelépnek, *jelenti még ugyanez egyedek, illetőleg kollektivitások egymásközi lelki távolságot a fentebb megjelölt értelemben*.

A laza összetételű kollektív lélekben a kollektív gondolat, érzés, képzelet, ösztön, indulat, eszmetársulás utjai vontatottak, bizonytalanok, sűrűn szaggatottak. A tömör összetétel magában véve ugyan még nem elégséges, hogy mindennek ellenkezőjét találjuk fel,² mert épen a fent megrajzolt és egyéb tartalmi

¹ Hegedűs Lóránt érdekes megfigyelése, hogy az emigráció dunántúli főfészkeiben az emberek alaposabban ismerték az amerikai elnökválasztás esélyeit, mint a belpolitika szenzációit.

² Gondoljunk csak a zsúfoltan lakott Nápolyra és a megakadt nagykeleti kollektivitásokra.

tényezők is közrehatnak, de másrészt tömör összetétel *nélkül* egységes, járt menetei nincsenek a kollektív léleknek. Nehéz az ily laza kollektív pszichében a képzetek járása akár kifelé, akár befelé. Ezért a parasztság lelke, a mily nehezen apper-cziál, ép oly nehezen felejt. A technikában, a politikában konzervatív, pszichéjében rudimentum-torlaszok állják útját a ki-bejutásnak. Nehezebben tudja e lelki csökevényeket magából kivetni, mint bármely más emberi társadalom a nomádtól fölfelé. A különben megmagyarázhatatlan lelki mozgások egész raja válik most világossá. Meg kell értenünk, hogy a laza összetételű társadalomból csak laza összetételű, homályos, bizonytalan képzetek származhatnak, melyek kiforrását, megformálódását az egyedek széjjelhúzása, centripetális individualiz-musa hiúsítja meg.¹ S a kollektív képzetek szétfolynak és olykor el is torzulnak, mert a képzet elemek kifáradnak és erőt pazarolnak a hosszú és kevésbé járt úton, mely egyik egyedet a másiktól elválasztja. Megszületik a miszticizmus: a ritkán lakott pusztaságok egyetlen társadalomlelki terméke, mely a természeti és társadalmi bizonytalansághoz még közelebb rokon s még felismerhetőbben hasonlít, mint a vallások és szekták. A tulajdonjog oly határozatlan s mégis egyetemesen átértett fogalma, mint a mely a szláv faluközösségekben főként a földre vonatkozólag él, a maga mélységes miszticizmusában ugyszólva egyáltalán nem kodifikálható. Ugyanez áll az indiai faluközösségekre, melyek egymásközi izoláltsága teszi India nem egy alapos ismerője szerint lehetővé, hogy 50,000 angol katona 300 millió ember felett uralkodhassak. Írországban is, midőn 1850-ben 75,000 farmert kergettek el bérletökről, mert nem tudtak bért fizetni, a tulajdonjog miszticizmusá valószínű tébolyban tört ki. A bérlő-családok, melyek félszázad óta megvetették egy-egy farmon lábukat, mikor — mert földjük kimerült s ők azt legelőknek hagyták — felmondtak nekik, *nem értettek meg, mit tesz az: fölmondani*. Nem mozdultak. Megint elparancsolták őket, de mintha semmi sem történt volna. Végre a rendőrség hurczolta el őket, de esténként megint visszazompolyogtak, úgy hogy a hatóság kénytelen volt összeromboltatni lakóházaikat. De még ekkor is eljárak a romok közé éjjelente, mint hazajáró árnyak. Sokan ott haltak meg.²

¹ Ha szélsőségig akarnók vezetni ezt a tételt, hivatkozhatnánk *Loria* megfigyelésére, hogy a tébolydák örültjei sohasem szövetkeznek.

² G. de *Beaumont*: L'Irlande. Paris, I. XXII. old.

A »tulajdon« szó a földre vonatkoztatva a régi orosz archívumokból, okiratokból és pátensekből is hiányzik, a mint hogy az orosz paraszt köztudalmában sincs meg. Valami ködbe vesző, sejtelmes ösztön, saját igazságának félbenmaradt érzete helyettesítik a tulajdonjog disztintívált képzetét. »Az orosz az egyetlen nép, melynek tudatában benn van, hogy nincs abszolút bűnös és nincs abszolút ártatlan ember«, mondja Gogol, fejtegetéseinkhez újabb támpontot nyújtva azzal a megfigyelésével, hogy az általa ismert paraszttársadalom képzeiteinek nincsenek határkontúrjai, keretei, realitása. Megfelel ennek az a tudósítás is, hogy a muzsik a bűnösöket a »szerencsétlenek« közös nevével illeti és enyhén bánik velök.¹

Lassan-lassan — e folyamat tartama hosszú, mert az agrárproletáriátusnak az iparival ellentétben rengeteg lelki múltja van — képzetek ülepednek le az agrárkollektivitás lelkében, a melyek onnan, mikor már hasznuk, alkalmazhatóságuk rég lejárt, eltűnni mégsem tudnak. Rítusaikban régi, pogány szertartások keresztényekkel vegyülnek s e különösség kései másodvirágzása a Fascik gyűléstermeinek már említett kontrasztja: a Marx arc képe fölött függő feszület. Régi formák, begyökeresedett külsőségek kellenek, hogy a parasztság lelke megmozduljon s új energiák befogadására képes legyen. A német parasztlázadást megelőző időkből idéz *Zimmermann* egy röpiratot, melyben a jobbagyi sorsot »babiloni fogság«-nak nevezik. A magyar parasztlázadók a kereszt alá gyülekezve az ősi jelvény bátorítása mellett kezdték meg harczaikat. Közvetlenül a német parasztlázadás küszöbén ezren és ezren fejeznek ki nagy sejtelmeket, a vallás holtnak vélt legendái megélednek, ódon jóslatok újra virágznak.² Antimilitarista propagandáját ma is a Hegyi beszéd igéivel űzi a magyar nazarénus. A parasztság lelke az ősrégi tömegképző alkalmakat is buzgón felhasználja. A mezőgazdasági népesség körébe a katolikus egyház, melynek sok a tömegképző alkalmak, hosszú ideig már csak ez okból is diadalmasan fog visszatérni.³ A konzervatív *Majláth* gróf és a szocialista *Csizmadia* megegyeznek abban, hogy a

¹ *Stepniak*: i. m.

² Így egy jóslat a haldokló Husz szájába adja ezt a mondást: »Száz év múlva istennek és nekem válaszolni fogtok«.

³ *Zimmermann* figyelmeztet, hogy tévedés a pórlázadások kútfejét — post hoc ergo propter hoc — a protestantizmusban keresni. Ellenkezőleg a német parasztlázadások is katolikus forrásokhoz vezethetők vissza.

vallás tömegélete (búcsú, lakodalom, keresztelő stb., mise után a templom előtt) a szociálista izgatás felette alkalmas eszközei. A kollektív lélek itt nem gyanakszik, nem hőkken vissza, a régi, recipiált formák elégségesek, hogy a teljesen új tartalomtól se hátráljon meg.

A másik kérdés, melyet mint a parasztság lélek-életének további döntő momentumát jelöltünk meg: az egyének patriarchális ordinációja.

Lélektani értelemben a patriarchális elrendeződés jelenti azt a viszonyt, melynélfogva a *common sense* megteremtésében némely egyének a hagyomány szentesítette nagyobb befolyást nyernek, a melyet bizonyos gondoskodási kötelezettségek elvállalásával rekompenzálnak a kollektív lélekben teljesen, a valóságban több-kevesebb teljességgel. Ez egyének nem individuális tulajdonaikkal nyerik el ezt a pozíciót, hanem inkább a társadalmi relációk folytán, melyek őket erre vagy arra a helyre jelölték ki. Ide tartozik a földműves-közösségek: a család és a község patriarchalizmusa, továbbá azok a patriarchalizmusok, melyek valósággal nem léteznek ugyan a közösségeken belül, de a melyeket a kollektív lélek odavetít, hogy bizonyos külső hatások ellen fizikai hullámgátul szolgáljanak.

Az agrártársadalom megosztása nem komplikált. A vérség még diadalmasan állja a kívülről jövő támadásokat. A munkafelosztás hatása csak most kezdődik s még látjuk utolsó romjait a régi szervezetnek, melyben az ipar sem szakadt el a földműveléstől (mint pl. napjainkban is Islandban vagy a magyar faragóbérességben). Így az egyed lelke jóformán együtt van a maga régi egységében, melyet a többtől még kevésbé differenciált a munkafelosztás: a vérségi felosztódás e nagy ellenlába. Az egyedek itt az ősrégi vérségi kötelék elemei; a család még összetart s az évezredes kis kollektivitás lelke a konzervatív öregség s az izgékony képzelmű női psziché hatása alatt áll. A család felbomlásával a hatások alább szállnak, illetve külön alakban érvényesülnek.

Az agrárpsziche — ősrégi képződmény lévén — a régi-, ségnek különben is *pretium affectionist* biztosított képzeti értékelésében. Ehhez járul, hogy primitív társadalmak még aránylag legbiztosabban az őket megelőző generáció tapasztalás-tömegére támaszkodhatnak, mert ez szállítja számukra a legmegbízhatóbb valószínűségeket. Ezért látszik, hogy az agrártársadalom minden alakjában az öregség konzerváló hatása annál nagyobb, minél

kisebb az illető társadalomban a munkamegosztás. A szláv faluközösségekben, félreesőbb községeink tanácsában a vezetőszerep az öregeké. A *Mirek* élén a *starosta* a falu legöregebbje áll.¹ Az orosz parasztházban a legmelegebb hely, a kemence mellett még ma is az öreg megkülönböztetett nyugvóhelye. A hol azonban, mint zselléreink tanyáin, a munkamegosztás a vérségi köteléket már szétmarta, sokszor az öreg künn kénytelen hálgni a tornáczon és kegyelemkenyéren él.

A míg a vérségi kötelék el nem halt, az öregség alkonyati magábaszállása, halálfélelme, az élet tapasztalataival való reszignált leszámolósa párosulva az öregség szuggesztív hatásával a kollektív lelket felette erősen befolyásolja vallásos irányban. Agrárszocialista zendülésekben is, a mennyire tudjuk, az öregség inkább a béke és beletörődés szellemét képviseli.²

Az agrárkollektivitás belső elrendeződésében hajdan nagy szerepet játszott az alsó-papság. E szerep, de még inkább annak emléke több-kevesebb üdeséggel még ma is visszacsillan a kollektivitás lelkében. A középkorban az alsó-papság állandó közvetlen érintkezésbe állt a mezőgazdasági népességgel, sőt az agrártechnika első bonyolultabb fogásait is az alsó-papságtól tanulta a nép. Segítette így a parasztságot a természet szélségei ellen. A papok voltak az időben és térben lejátszódó események hírmondói, kezdetleges kommentátorai, a kik abban az időben egyedül foglalkoztak elvont tudományokkal. De még műveletlen zömük is helyet foglalt az agrárkollektivitás belső elrendeződésében, mint az utolsó narkotikum egyedárusai a földi szenvedések s a jövő bizonytalanság ellen. Megkoronázta mindezt, hogy az alsó-papok maguk is sűrűn ellentétbe jutottak a hatalmasokkal, főképen a felső-papsággal s a pórnépnek, melyből többnyire származtak, szószólói és vezérei lettek a társadalmi forradalmakban. Saját jól felfogott érdekekben, de meg másfelől minthogy a szuggesztiónak ők is objektumai voltak, sohasem engedték, hogy a vallásos jelleg eltűnjék

¹ Ma már néha csak *névleg* ez, de figyelemreméltó, hogy *névleg* még ma is az.

² A nők izgékony gondolatjárása, impresszionabilis pszichéje épen ellenkezőleg ismételtet játszott szerepet az erőszakos kitörések siettetése és elvadításában pl. Szicíliában és Alföldünkön, mindkét helyen (v. ö.: Sonnino és Villari, másfelől Vadnay i. v. nyilatka.) a nőnek nagy becsülete van s a munkát magára lealázónak tartja. Élettani okokból magyarázható meg a nő sűrű vallási exaltáltsága is, melynélfogva a belga szocialisták nem merik nők számára a választói jogot kérni.

a parasztforradalmakból. A magyar parasztlázadásban Mészáros Lőrincz, a lángszavú katolikus pap¹ lelke volt a legradikálisabb szárnynak. Az írországi alsó-papság is együtt küzdött a féniekkel. Részben történeti eredete van annak a tisztán vallásos jellegű hódolatnak is, melylyel a parasztkollektivitás lelke a tőle távol eső felsőbb hatóságot körülveszi. A mily gyanakvás, idegenkedés, sőt gyűlölet él benne a kisebb hatóságokkal szemben, melyekkel naponta dolga akad, olyan legendás várakozással tekint a hatalom ama megszemélyesítői felé, kik életébe közvetlenül bele nem játszanak. Az okok után nem kutató elméje a végrehajtót gyűlöli s nem a súlyos adók megszavazását szükségessé tevő militarizmust és bürokráciát; a szicíliai földesurat abszentizmusa mentesíti a parasztharagjától, melynek egész áradata a jelenlevő bérlőre zúdul. A német pórlázadás idején Lochmaier híres világi prédikátor 7000 ember előtt hirdeti: »Legyen mindenki szabad és ne valljon urat a császáron kívül.« Hasonló töredékek hangzanak felénk Dózsa György beszédeiből, ha ugyan szabad azokat: hiteleseknek tartanunk. *Ecsery szerint*² Battonyán 1891-ben a szoczialisták azt hirdették, hogy a kormány eltörölte a robotot, csakhogy a hatóságok a gazdák kedvéért titkolják a rendeletet. Ugyanez időből írja *Majláth gróf*³ « . . . bekísért társaik kibocsátását követelték és sajnos, ez két esetben sikerült is nekik s azon hiedelemre adott náluk alkalmat, hogy a felsőbb hatóság támogatja az ő felkelésüket; kapcsolatba hozták ezt a király akaratával . . . »⁴ A szicíliai szoczialista egyletek falain ma is ott látjuk néha a király és a királyné arcképeit. A nagy zendülés idején volt a forrongó szigeten szoczialista *fascio*, mely címében megtartotta Margit királynő nevét. Ide kell számítanunk az orosz muzsik hírhedt atyuska-rajongását, az amerikai magyarság Rudolf trónörököslegendáit, Kossuth-kultuszunkat stb. A szoros értelemben vett dinasztikus hűség történelmi oka a királyok parasztvédelmében kimutatható ugyan, de az itt felsorolt jelenség komplexumot

¹ Más helyen megérintettük, hogy négy évszázad után is akadt még Doppelgängerje egy századokkal megkésett, primitív agrártársadalomban: Gapon pápa személyében.

² Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898. 89. old.

³ Szoczialpolitikai tanulmányok. Budapest, 63. old.

⁴ Várkonyi az ismert agitátor nimbusához is nem egy helyen jelentős mérvben hozzájárult a kiszínezett hiedelem, hogy sok évig miniszter volt s hogy a királyhoz bejáratos.

csak részben és tökéletlenül magyarázza meg. Csupán úgy érthetjük meg teljes egészében, ha itt természeti és társadalmi jelenségeknek felsőbb akaratban való megszemélyesítését tételizzük fel a kollektív lelken belül. Ez pedig már a vallás maga. A paraszttársadalmat tehát nemcsak laza összetétele, de belső és bevetített co- és szubordinációja szükségképpen vallásos jellegűvé teszi. A homlokegyenest ellenkező tartalmú folyamatok is többé-kevésbé vallásossá formálódnak.

IX.

Láttuk: a vallás miként hatja át meg át a paraszttársadalom lelkét. Láttuk a tartalmi sajátságokat és láttuk az idegmenetek hatásait vagyis azt: *a mi a kollektív lélekenben a foglalkozásnál fogva benne hullámzik s az utakat, a melyeken mindez és minden egyéb, a míg a struktúra meg nem változik hullámzani kénytelen.* Nemcsak a középkorban buktak el a paraszttársadalmak, hanem 1875-ben is Spanyolországban s húsz évvel később Olaszországban és nálunk. Egyéb okok mellett, melyeket másutt fejtünk ki, a parasztság zömének vallásos beletörődése nagy stílben belejátszik. A Commune történetírója alig egy-két adatot tud mondani a parasztság csatlakozásáról s a mi csatlakozás volt, inkább mondható fanatizmusnak, mint öntudatos szervezkedésnek.¹ Az örök Parissal újra meg újra szembeszáll az ő örök Vendéeja vagy Versaille-ja. »Toutes les tendances, toutes les aspirations du paysan vont vers la conservation et le calme«, állapítja meg Belgiumról *Varlez*.* »Az északamerikai nem-vallásos kommunista kísérletek, mondja szépítgetés nélkül *Van-Kool*, R. Owen igazgatása alatt elbuktak, ép így a Fourier rendszere szerint megalapított ál-vallásosak; csak a vallásos társulások állnak ellent.«³ A nagy szociálista utópizmusok is — szerintünk — főként azért deformálódtak szükségképpen *szektizmusokká*, mert racionalisan kigondolt és nem szervesen kialakult gondolatmenetük e gondolatmenettől idegen mezőgazdasági társadalomba ütközött. A mezőgazdasági proletariátus egész Nyugat-Európában a klerikalizmus vagy legalább is konzervativizmus utolsó, de kimeríthetetlennek látszó

¹ *Lissagaray*: Histoire de la Commune de 1871. 283—286. old.

² *Associations rurales en Belgique*. Musée, social, mai 1900.

³ *Rienzi* (Van-Kool): *L'anarchisme*. Paris, 1899. 33. old.

erőforrása, Keleten pedig nagy kiterjedése mellett is quietizmusa folytán elhanyagolható, jogfosztott kollektivitás. Ez magyarázza meg azt a nyugodt birodalmat, melylyel a III. Napóleonok és Bismarckok helyezkedtek az általános választói jog bázisára, mely — miként ők jól sejtették — hosszú időn át — az általános várakozás ellenére — a reakció malmára hajtotta a vizet. Midőn utóbb Németországban — a rohamos művelődés és indusztriálizálódás folytán — structura-változás áll be s a kollektív lélek iránya megfelelően elfordul, Bismarck (emlékiratai tanúsága szerint) keservesen megbánta jogkiterjesztő könnyelműségét.

X.

Mezőgazdasági termelés, a mennyire emberileg látható, mindig lesz. Vajjon a parasztszocializmus vallásfeltételei is az idők végéig olyanok maradnak-e, a minőknek ma látjuk? Kettős út látszik, melyen a régi agrártársadalomnak nemcsak lelki tartama, de lelki struktúrája is megváltozik és kis részben már meg is változott, e két út:

a) a földművelés és állattenyésztés technikai forradalma,
 b) az áruforgalommal járó szolidaritás-érzet és a személyforgalommal járó képzet-csere.

a) A földművelés és állattenyésztés technikai forradalma (drainage, műtrágya, vetőmag- és állatnemesítés, szántó-, vető-, arató-, cséplő-, tisztító- és feldolgozó stb. gépek):

a) a természet bizonytalanságát redukálja; a parasztot megnyugtatja; az emberi szervezés hatékonyságát egyre jobban hangsúlyozza lelkében;

β) útjába áll az újra és újra visszatérő egyformaságoknak; megtöri a paraszt quietizmusát; fizikumát a túlcsigázástól megóvjá;

γ) belterjessé teszi a gazdálkodást; ezzel a kollektív lélek szélsőségeit nivellálja; a tömegképződés alkalmait egyenletesen osztja el; a kollektív lélek munkáit nem engedi összetorlódni; a vallásos exaltációk feltételeit kiküszöböli.

b) Az áruforgalommal járó szolidaritás-érzet és a személyforgalommal járó képzet-csere egymással komplikálódik és

a) a városba tódultak és hazatértek, a külföldről visszavándorlók és hazalevelezők, a sajtó olcsósága¹ és az utazás

¹ Az ez évi dunántúli agrársztrájkok elsődleges tényezői voltak a krajczáros újságok, melyek egy-egy példánya ma már a legszegényebb béres kezében is naponta ott látható.

könnyűsége folytán mértékegységet teremt a paraszt-kollektivitás számára; a próféták megritkulnak, a csodák tünedeznek az összehasonlítás, az asszociáció, a relativítások műhelyeiben; a lélek röghöz kötöttsége elmúlik; a kollektív lélek most szabadul fel a jobbágyságtól;

β) az elemek viszonya újjáteremtődik, mert mindezek folytán a lelki távolságok átalakulnak; az ordináció újjáteremtődik, mert a patria potestas felbomlik, az emigráció megindul; a látókör kiszélesedik; a felsőbbbségekben való hit meginog;

γ) »egyszerre, mondja Jean *Jaures*,¹ a paraszt munkája nem gyümölcsözik, gabonájának, borának, olajának, tejének árai már nem csupán az esőtől és fagytól függnék, az az érzése van, hogy megváltozásait emberi erők, társadalmi jelenségek okozzák; megtudja, hogy India, Oroszország és Amerika nagy síkföldjein más emberek is dolgoznak, mint ő, de kevesebb költséggel és hogy ez az egészen távoli termelés, melyet a gyorsabb fuvarozás hozott közelebb, az övére súlyosodik. És ekkor kezdi sejteni a csodálatos szolidaritást, mely összefűzi az egész emberi nemmel. Nem légköri, nem mezőgazdasági áramlások vonulnak át most telke felett ... A válság szenvedései kötik össze első ízben az emberiséggel.« A paraszt-psziché tehát a társadalmi bizonytalanságot itt már a természetitől differenciálva látja és asszociálja. Ennek visszahatása a lelki struktúrára megint nyilvánvaló; az izolált quietizmust szolidáris nyugtalanság, a vallást kételkedés, sőt tagadás váltja fel; a felekezeti különbségek elmosódnak az agrárproletáriátus egybeforró lelkében²; a tudomány tekintélye gyarapszik s már nem az alsó-papság monopolja; a társadalmi apathiát az emberi kezdeményezésben, összetartásban való remény váltja fel. *A társadalmi struktúra megváltozása lehetővé teszi, hogy a negatív lelki energiák pozitívvá változhassanak.*

A vallás ekkor már a paraszttársadalom lelkében is visszavonul mind maiglan megtámadhatatlan örökébe: felállítja a maga hipotéziseit a távoli magaslatokon, hol a tudomány hipotézisei már természetleneknek látszanak, szemtől-szembe azokkal a résekkel, melyek az egyéni megsemmisülés formájában mutatkoznak a társadalom testén, társadalmak megsemmisülése formájában az ember-törzs életén s az emberi nem egykori kihalásának formájában a kozmikus mindenség

¹ Journal off. 1897 június 28.

² *Ecsery*: i. m. 91. old.

képzeten. Valahányszor azért egyén vagy társadalmi kristályosodás feloszlása közégig, egy vagy más formában a vallás vissza fog térni, hogy az épen keletkező rést kitöltse. Vissza fog térni, mint válasz és kiegyenlítés a legnagyobb bizonytalansággal, a legteljesebb quietizmussal, a legtökéletesebb méret-hiánnyal s a legabszolútabb izoláltsággal, — a *halál* határozatlan képzetével szemben.¹

A parasztkollektivitásból pedig, a szociális érthetlenség e végvárából idegen anyagokból, veszélyes rudimentumoktól egyre jobban mentesítve bontakozik ki majd a kollektív öntudat. Kilép rejtelmességéből, jobban gazdálkodik, szaporábban mozdul, nem pazarol és nem fukarkodik, messzebb lát, bírál, válogat, szövetkezik a parasztkollektivitás lelke, mely a városok pszichéjével így egyre jobban összevág. Lassan-lassan bekapcsolódik a világlánczolatba, mely a társadalmakat lelki egységbe fűzi. Ezzel megszűnik élelmes töredékek vak eszköze lenni más kollektivitások elnyomására.²

Addig azonban még hosszú út vezet. Az agrártársadalom jelen helyzetében, mai lelki diszpozíciói mellett kollektív lelke telítve van vallásos elemmel. Azoknak az államférfiaknak s a társadalmi mozgalmak ama vezéreinek, a kik e kollektív lelket raczionálisan akarják ide-oda irányítani, szükségképen sokkal

¹ Angliában ezért, jóllehet a mezőgazdaság már elhanyaglott, a vallásosság és formalizmus eleven mindazon rétegekben, melyek sorsa a tengerek bizonytalanságától s a kolóniák ezernyi veszélyétől függ. A Bretagneban, a hol az oceán hullámsíriján felül a vallásos rajongás egyéb feltételei (izoláltság stb.) is meg vannak, a vallás babonásággal elegyes. Hogy a vallásos érzés Angliában mennyire összefügg a brit imperializmus okozta sokféle halálveszedelemmel: megkapóan jellemzi a hívő *Kipling*, az oceánok és kolóniák küzködőinek költője:

„We have fed our sead for a thousand years
And she calls us, still unfed,
Though there's never a wave of all her waves
But marks our English dead:
We have strawed our best to the weed's unrest
To the shark and the sheering gull.
If blood be the price of admiralty,
Lord God, we ha'paid in full”. —

² 1848-ban írja a *Neue Rheinische Zeitung*, *Marx* lapja: „In Wien ist soeben der zweite Akt des Dramas aufgeführt worden, dessen ersten Akt man zu Paris spielte, unter dem Titel: die Junitage. Zu Paris Mobile, zu Wien Kroaten — in beiden Lazzaronis, bewaffnetes und erkaufte Lumpenproletariat gegen das arbeitende und denkende Proletariat“.

több nehézséggel kell megküzdeniük és sikertelenséget elszenvedniök, mint azoknak, a kik vezetésök tendenciáját az organikus lelki feltételekbe kapcsolják vagy a kik a struktúra megváltoztatásával akarják az organikus lelki feltételek irányát megváltoztatni. Csak meddő raczionálizmus hanyagolhatja el azt a tapasztalást, hogy a mi Budapesten, Londonban vagy Milánóban igazság, igen sokszor ugyanaz a magyar Alföldön, Írországban vagy a Mezzogiornon hamis. Utópista tehát, a ki agrártársadalomban raczionális és nem organikus politikával akar boldogulni. Csakhamar kénytelen átlátni, hogy a mit raczionálisan kifaragott, kevésbé megfelelő organizmusba jutva könyörtelenül deformálódik.

Ifj. Leopold Lajos.